

I. ROZPRAWY

JERZY REDER (Lublin)

Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa

Tylko cztery z szesnastu dzisiejszych województw zachowały, względnie odzyskały, nazwy istniejące od ich początku. Są to w kolejności chronologicznej województwa: pomorskie (1454), lubelskie (1474), mazowieckie (1529) i podlaskie (1566). Przy tym, najbardziej zmienne, a być może przez to najciekawsze, okazują się losy ostatniego z tych czterech województw – podlaskiego.

Województwo to powstało w obrębie Litwy, na kilka lat przed wiekopomnym aktem unii zawartej w Lublinie. Jego włączenie do Korony już 5 marca 1569 r. stało się – jak wiadomo – najwcześniej określonym elementem szantażu politycznego, zastosowanego przez Zygmunta Augusta w stosunku do grupy magnatów litewskich, by wymusić ich zgodę na unię¹. Panowie litewscy zresztą, jedynie właśnie w stosunku do Podlasia, pod naciskiem wprawdzie, ale zgodzili się ustąpić formalnie podpisując zgodę na aneksję. Nie uczynili tego, gdy na przełomie maja i czerwca, król jednostronnie inkorporował do Korony rozległe, centralne obszary dzisiejszej Ukrainy, powołując się na dokonane w 1564 r. przelanie swych praw patrymonialnych do Litwy na Królestwo Polskie. Tu zostali postawieni, po powrocie do Lublina, przed faktem dokonany. Rozróżnienie to jest niezmiernie istotne. Wiąże się mianowicie z nabytymi legalnie i nieodwracalnie prawami naszego państwa do jego północno-wschodnich terytoriów. Nie zawsze bowiem interesująca się historią część Polaków, a zwłaszcza liczne rzesze młodzieży szkół średnich i wyższych, kojarzą sobie związki ówczesnych ustaleń ze stanem posiadania Polski na tych obszarach.

---

¹ Z. Gloger, *Geografia polityczna ziem dawnej Polski*, Kraków, 1900, s. 197. Patrz również Volumina Legum t. II – akta sejmu warszawskiego 1564, s. 643–644 oraz akta sejmu lubelskiego 1569 (akta unii) s. 770. Petersburg 1859.

Można już *a priori* wyrazić pogląd, że gdyby nie rozstrzygnięcie zapadłe w Lublinie w roku 1569, to zapewne nie należałyby dziś do Polski terytoria trzech czwartych dzisiejszego województwa podlaskiego (bez powiatów: Grajewo, Kolno, Łomża, Zambrów) oraz sporych części obecnych województw lubelskiego i mazowieckiego². Przymuszenie to da się jednak uzasadnić dopiero po przeprowadzeniu zarysu dziejów podziałów politycznych i administracyjnych tych ziem.

Przed czterdziestu laty Karol Buczek pisał, wskazując na płynność granic, a jednocześnie wyraźną trwałość typowego regionu historycznego, co następuje: „Można tu jeszcze przytoczyć przykład Podlasia, nazwą tą bowiem oznaczano pierwotnie południowo-zachodnią część księstwa trockiego – łącznie z Brześciem i Kamieńcem Litewskim oraz Kobryniem, tworzącą od roku 1520 osobne województwo podlaskie. Trzy wymienione co dopiero powiaty włączono w roku 1566 do utworzonego świeżo województwa brzesko-litewskiego tak, że należące od roku 1569 do Korony województwo podlaskie obejmowało już tylko ziemie: mielnicką, drohicką, bielską, przy czym 3/4 jego obszaru leżało po prawym brzegu Bugu. Natomiast istniejące w latach 1816–1840 województwo podlaskie (później gubernia siedlecka) rozciągało się w całości po lewym brzegu Bugu, obecnie zaś nazwę Podlasie odnosi się coraz częściej i wyłącznie do obszaru prawobrzeżnego województwa białostockiego”³.

Przytoczyłem tu ten przydługi tekst nie tylko, by wskazać na problem, ale również by móc w dalszych partiach artykułu odnieść się do występujących w nim nieścisłości.

Historyczna zmienność granic Podlasia spowodowała innego rodzaju nieścisłości, odnoszące się do toponomastyki, które niestety utrwaliły się w stosunkach społecznych oraz prawnych a także w przyzwyczajeniach ludności i powodują niemałe zamieszanie w komunikowaniu się: drogowym, pocztowym, telekomunikacyjnym, radiowym i telewizyjnym (np. przy prognozach pogody). Dziś wprawdzie poprawnie rozróżniamy geograficzne podregiony województwa: podlaski, suwalski, wschodnio-mazowiecki lub wszystkie trzy puszczańskie, ze wspaniałymi Parkami Narodowymi na czele (Białowieskim, Biebrzańskim, Wigierskim). Bezradni jednak jesteśmy przy klasyfikacji miejscowości noszących oficjalnie przymiotniki „podlaskie”. Mamy w tej części kraju osiem miast i osad ozdobionych urzędowo tym dodatkiem, jednak jedno tylko z nich – Bielsk – leży na terenie dzisiejszego i jednocześnie historycznego województwa podlaskiego. Dwa inne – Międzyrzec i Sokołów leżą wpraw-

² R. Janaszek, *Mapa podziału administracyjnego Rzeczypospolitej Polskiej (granice województw sprzed i po 1.1.1999)*, Warszawa. 1998.

³ K. Buczek, *O regionach historycznych*, (w:) *Małopolskie studia historyczne*. R.VI z. 3–4, Kraków 1964, s. 150.

dzie na historycznym Podlasiu, jednak należą dziś do dwóch województw ościennych. Radzyń natomiast nigdy z historycznym Podlasiem związków nie miał, podobnie jak litewskie: Biała, Janów, Komarówka i Leśna, które, wbrew zresztą temu, co napisał Karol Buczek, nawet w latach 1520–1566 do Podlasia nie należały, gdyż ta część dzielnicy trockiej nie nosiła takiego miana⁴. Wszystkie te nazwy zostały „stworzone” przez pocztę w początkach ubiegłego wieku i wkrótce zapomniano o używanych wcześniej dodatkach jak Biała Książęca (Alba Ducalis) lub Janów Radziwiłłowski (Biskupi). Istniejące zaś do niedawna wśród miejscowej ludności przekonanie o centralnej stołeczności Siedlec dla całego Podlasia wynikało oczywiście z tego, że Siedlce ustanowiono sztucznie stolicą powstałego w roku 1816 województwa podlaskiego (podobnie zresztą z tych samych powodów Kielce zostały stolicą województwa krakowskiego).

Na szczęście zdarzyło się, że stołeczny dawniej Drohiczyn, jak też obydwie pozostałe stolice ziem historycznego Podlasia – Bielsk i Mielnik, a co najistotniejsze również aktualna stolica Białystok – znajdowały się dawniej i znajdują się obecnie na terytorium województwa podlaskiego. Ponieważ nie istnieje świadomość historyczna przynależności przedrozbiorowego Podlasia do Prowincji Małopolskiej RP, należy zakończyć te uwagi wstępne przypomnieniem tej *sui generis* anomalii. Otóż województwo podlaskie graniczyło na całej swej długości, od Augustowa aż po Parczew z Wielkim Księstwem Litewskim, od którego zostało oddzielone. Drugą jego wydłużoną granicę stanowiła rubież mazowiecka. Jednak, chociaż to przede wszystkim Mazowszanie skolonizowali Podlasie i wprowadzili doń polskie prawo, jeszcze w latach 1516–1547, w czasach ustalania miejsc obrad sejmików generalnych i ustanowienia Trybunału Koronnego, wyraźnie zaliczono województwo podlaskie do Prowincji Małopolskiej⁵. O położeniu województwa można było mówić jako dogodnym zarówno dla jego senatorów i posłów udających się na sejmy do Warszawy lub Grodna, jak też dla obywateli załatwiających swe sądowe sprawy w Lublinie⁶.

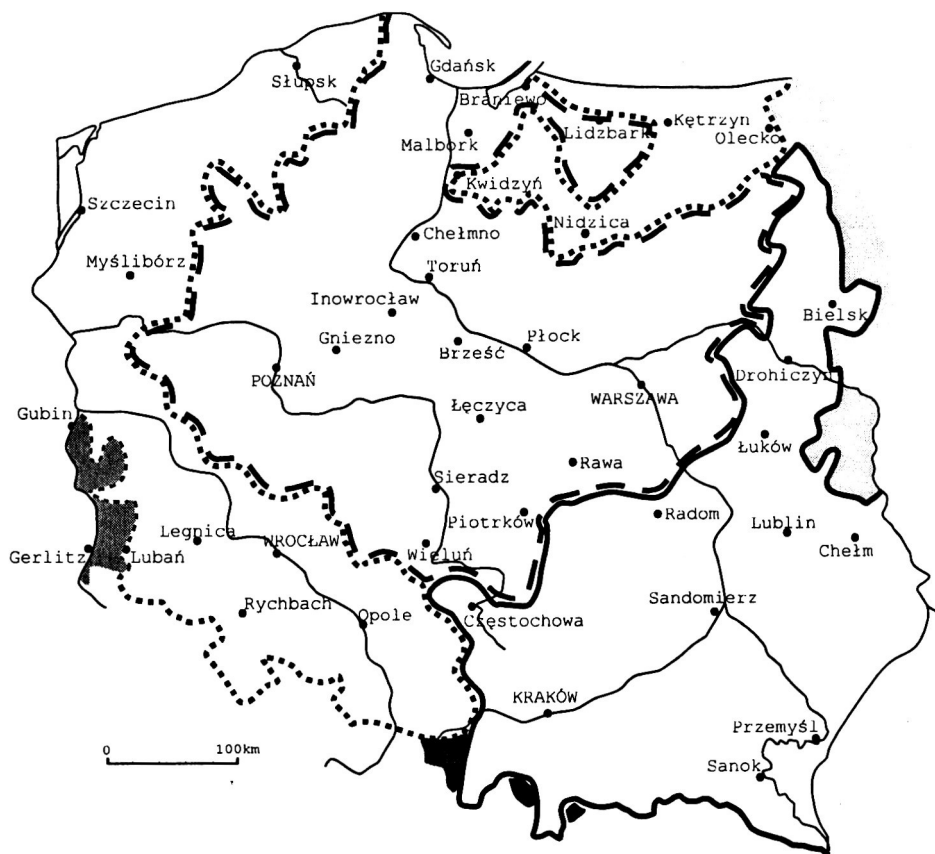
---

⁴ Z. Gloger, op. cit., s. 308.

⁵ J. Reder, *Wzrost znaczenia Lublina i jego położenie przesłanką umiejscowienia Trybunału Koronnego*, (w:) 400-lecie utworzenia Trybunału Koronnego w Lublinie, Lublin, 1982, s. 51.

⁶ Ibidem, s. 53. Patrz mapa Wł. Semkowicza *Polska w w. XVII* (w:) Atlas historyczny. Dzieje średniowieczne i nowożytne nr 13. Lwów – Warszawa 1932 jak też mapa A. Żaboklickiej *Rzeczpospolita szlachecka w XVI w.*, nr 20–21 (w:) Atlas historyczny Polski. Warszawa – Wrocław 1967.

PODZIAŁ POLITYCZNY ZIEM POLSKICH PRZED ROZBIORAMI

opr. J. REDER

- granice Prowincji Małopolskiej
- granice Prowincji Wielkopolskiej
- terytoria należące do Wielkiego Księstwa Litewskiego
- granice ziem należących do króla pruskiego
- ziemie należące do księcia elektora saskiego
- ziemie należące do Habsburgów jako królów czeskich
- ziemie należące do Habsburgów jako królów węgierskich

W czasach dawnej Polski dopatrywano się genezy Podlasia w państwie plemiennym Jadźwingów⁷. Istotnie Wincenty Kadłubek w swej kronice terminem Podlasianie (Pollexiani) określał Jadźwingów. Najnowsze badania archeologiczno-historyczno-lingwistyczne zdają się jednak sugerować, że tylko część północna późniejszego Podlasia stanowiła pierwotne siedliska tego bałtyjskiego plemienia. Południe było terenem przejściowym, gdzie od najdawniejszych czasów mieszały się wpływy osadniczo-kulturowe Mazowsza i plemion ruskich⁸.

Pod względem politycznym Podlasie należało od przełomu wieków XIII i XIV do Litwy z tym, że w okresie panowania Jagiełły i Władysława III, dwukrotnie na kilka lat, wchodziło w skład Księstwa Mazowieckiego. Wówczas też pewnie na szeroką skalę rozwinęło się tam osadnictwo mazurskie⁹. W czasach litewskich ta prowincja państwa obejmowała również okolice Brześcia n. Bugiem i Kamieńca Litewskiego. Pierwotnie należała do dzielnicy księcia Kiejstuta, a później do utworzonego po unii horodelskiej województwa trockiego¹⁰.

Zygmunt Stary wyodrębnił wszystkie terytoria podlaskie z województwa trockiego i utworzył z nich w 1520 r. osobne województwo ze stolicą w Drohiczynie¹¹. Województwo to zostało w 1566 r. znacznie uszczuplone przez oderwanie ziem brzeskiej i kamienieckiej, które odtąd, wraz z rozległymi terenami księstwa pińsko-turowskiego, stanowiły osobne województwo ze stolicą w Brześciu Litewskim¹². Podział ten był zresztą – jak się powszechnie uważa – następstwem znacznie już wówczas postępującej polonizacji właściwego Podlasia¹³ i poprzedzał wspomniane jego oderwanie od Wielkiego

⁷ Tak mniemali Marcin Kromer., Marcin Strykowski, Adam Naruszewicz, zaś z pocz. XIX w. Teodor Narbutt i Tomasz Święcki.

⁸ Zob. M. Biernacka, *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*, Wrocław 1966, s. 43.

⁹ Tak sądzą m. in. T. Święcki w *Opisie starożytnej Polski* T. I. Warszawa 1816, s. 433 oraz W. Smoleński w *Szkicach z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 42.

¹⁰ Z. Gloger, op. cit. s. 203. Por. A. Jabłonowskiego Podlasie (w:) Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Dział 2-gi *Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej*. Warszawa, Wiedeń 1899–1901.

¹¹ Mylnie pisał o tym J. Natanson-Leski w *Rozwoju terytorialnym Polski do r. 1572* na s. 138, gdyż nie chodziło tylko o Drohiczyn, Mielnik i Bielsk, a poza tym podział na powiaty nie nastąpił wzorem litewskim lecz raczej mazowieckim. Patrz I. T. Runo – Podlasie (w:) „Ziemia”, T. III, z. 38, s. 611. Pierwsze ziemie województwa to drohicka, bielska i brzeska. Mielnickiej jeszcze nie było. Już wówczas zauważano różnice kulturowe między wschodnimi a zachodnimi częściami tego terytorium.

¹² Województwo to obejmowało większość geograficznego Polesia i z czasem w pojęciach przestrzennych; stało się jego synonimem. I dziś w geografii większość terenów przedbużańskich byłego województwa brzeskiego określa się mianem Polesia Lubelskiego. O tym również M. Biernacka w op. cit. s. 46, zob. też przypis nr 3.

¹³ Głównie przez średnią i drobną szlachtę. Kazimierz Jagiellończyk uznał za stosowne nadać tejsze szlachcie – głównie pochodzenia mazurskiego – prawo polskie. M. Biernacka, op. cit., s. 46.

Księstwa Litewskiego. Wtedy to, jak już wcześniej wspomniano, w Lublinie, wczesną wiosną 1569 r., Zygmunt August zdecydował o włączeniu województwa podlaskiego do Korony. Charakterystyczne jest jednak, iż mimo jego znacznych powiązań etnicznych z Mazowszem, nie potraktowano go wówczas jako jednego z województw mazowieckich i nie włączono do tworzącej się Prowincji Wielkopolskiej. Wkrótce też sejm, w kilku kolejnych konstytucjach, m.in. w r. 1573 i 1578 z okazji organizacji Trybunału Koronnego, określił województwo podlaskie jako część składową Małopolski¹⁴.

Ówczesne województwo podlaskie obejmowało jeszcze tylko dwie ziemie: drohiczką i bielską. Dopiero pod koniec XVI wieku wyodrębniła się na wschodzie, po obu stronach Bugu położona, mała ziemia mielnicka. Jednakże i później ziemie drohicza i mielnicka miały niektórych wspólnych urzędników ziemskich¹⁵. Granice zewnętrzne województwa podlaskiego ukształtowały się w dość rozległym czasowo procesie historycznym. Granica zachodnia z Mazowszem została oficjalnie ustanowiona w traktacie zawartym w r. 1358 przez księcia Kiejstuta z książętami mazowieckimi¹⁶. Na krótko tylko naruszono ją w r. 1443 przez pozostawienie okolic Węgrowa przy Mazowszu¹⁷.

Jak już wspomniano szlachta mazowiecka, kolonizująca od dłuższego czasu Podlasie i posługująca się od połowy XV wieku na jego obszarze prawem polskim, wyjednała u wielkich książąt litewskich w 1520 r. decyzję, o wydzieleniu województwa podlaskiego¹⁸. W związku z tym terytoria dzisiejszych powiatów: bialsko-podlaskiego, łosickiego i siedleckiego, położone naprzeciw Brześcia i Drohiczyzna, przestały podlegać wojewodom i innym rządcóm wielkoksiążęcym, rezydującym w dalekich Trokach, a znalazły się w ramach nowego województwa obejmującego początkowo zarówno Drohiczyn z Bielskiem, jak i Brześć.

Ciekawie – zmiennie w czasie – przedstawiały się dzieje wynoszącego ok. 400 km² terytorium obejmującego miasteczka Rossosz i Horodyszczce oraz wsie: Dubicę, Jabłoń, Kolano, Kudry, Paszenki i Polubicze wraz z przyległymi lasami¹⁹. Miejscowości te już w początkach XV wieku, w bliżej nieznanym okolicznościach, znalazły się w obrębie niegrodowego starostwa parczewskiego i pozostawały w nim do połowy stulecia, a więc w czasach panowania pierwszych dwóch Jagiellonów należały do Polski. Dopiero

¹⁴ Patrz Vol. Legum T. II, s. 962. Zob. też W. Witkowski, *Trybunał Koronny w Lublinie – organizacja i funkcjonowanie*, (w:) 400-lecie utworzenia Trybunału Koronnego w Lublinie. Lublin. 1982, s. 60. Także T. Święcki w op. cit., s. 438.

¹⁵ M. Biernacka, op. cit., s. 46.

¹⁶ A. Jabłonowski, op. cit., s. 5, I. T. Runo, op. cit., s. 610.

¹⁷ T. Święckiego, op. cit., s. 434.

¹⁸ W latach 1520–1566 rozległe to województwo, wyodrębnione z jeszcze większego woj. trockiego, nigdy nie nosiło nazwy podlaskie.

¹⁹ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 36.

Kazimierz Jagiellończyk w początkowym okresie swych rządów w Wilnie przyłączył je z powrotem do Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁰.

Wspomniany epizod rządów polskich zostawił zapewne jakieś trwałe ślady, gdyż po stu z górą latach, sprawa wróciła na arenę sporów granicznych polsko-litewskich. Mianowicie na sejmie w 1558 r. wysunięto żądanie przyłączenia tego terytorium do województwa lubelskiego; jednak Zygmunt August postanowił poczekać z rozstrzygnięciem tego problemu. Nie rozstrzygnięto go również w myśl polskich żądań w kilka lat później (w 1566 r.), kiedy doszło do podziału pogranicznego litewskiego województwa na część podlaską i poleską. Ziemie te pozostawiono tymczasowo pod zarządem Brześcia. Gdy jednak w 1569 r. w aktach poprzedzających Unię Lubelską województwo podlaskie włączono do Korony, szlachta lubelska, nie mogąc w dalszym ciągu dokonać zamierzonej aneksji, wyjednała przyłączenie tego terytorium do Korony wraz z województwem podlaskim²¹. Z późniejszych przekazów wiemy, że omawiana enklawa przestała być królewsczyzną, zaś w roku 1625 została przez aktualnych właścicieli Koniecpolskich sprzedana kasztelanowi wojnickiemu Mikołajowi Firlejowi²². Zarówno będąc własnością królewską, jak i magnacką, aż do upadku dawnej Polski, stanowiła część województwa podlaskiego odgradzoną odeń na kilkanaście kilometrów szerokim „półwyspem” litewskim, dotykającym granic ziemi łukowskiej w pobliżu Radzyna.

W ostatnich dwóch wiekach dawnej Rzeczypospolitej ustrój terytorialny Podlasia przedstawiał się następująco. W Drohiczynie odbywał się wspólny sejmik trzech ziem, nazywany czasem generalnym, radziły sejmiki przedsejmowe, relacyjne, elekcyjne i deputackie. Przed powstaniem Trybunału Koronnego odbywano tam również sądy wiecowe. Dlatego też Drohiczyn uważany był za stolicę województwa²³. Ziemia bielska miała trzy jeszcze urzędowe grody, gdzie odbywały się sądy ziemskie i gdzie czasem zwoływano sejmiki: Brańsk, Suraz i Tykocin. Również ziemia drohicka dzieliła się na dwa jakby powiaty z miejscami posiedzeń sądów ziemskich w Drohiczynie i Miedznej. Trzem ziemiom województwa odpowiadały identyczne co do obszaru trzy starostwa grodowe urzędujące w Drohiczynie (czasami w Miedznej), w Mielniku oraz na zmianę w trzech różnych grodach ziemi bielskiej. Na Podlasiu repartycje te były konieczne ze względu na wielką masę podsądnych, gdyż ludność województwa składała się niemal w połowie ze szlachty – wprawdzie w większości

---

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, Terytorium to podlegało później Mielnikowi.

²² M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, T. II, Małopolska, s. 1300.

²³ Tę rangę osiągnął już w czasach litewskich. Na pewno jednak dopiero po r. 1566, kiedy to wyraźnie ustanowiono go miejscem popisów, jeszcze litewskiego, pospolitego ruszenia. Patrz bardzo dokładnie o tym u M. Balińskiego, T. Lipińskiego, op. cit., T. II, Małopolska, s. 1259.

zagrodowej – jednak osiadłej²⁴. Okoliczność ta spowodowała na wstępie epoki reform dwie ustawy sejmowe z lat 1764 i 1768, które ustanowiły jeszcze dodatkowo dla ziemi drohicckiej kadencje sądów w Mokobodach i Sokołowie, zaś w ziemi bielskiej, rozdzielone dotychczas sądy ziemskie z Brańska i Suraza, skoncentrowano w Bielsku, Tykocin zaś pozostawiając nadal ich siedzibą. Zastrzeżono przy tym, iż Drohiczyn pozostaje miejscem przechowywania wszystkich akt sądowych oraz że wszędzie „podczas roków ziemskich, sądy (czyli sprawy J. R.) grodzkie sądzone być nie mają”²⁵. Kasztelanię – jeszcze w czasach litewskich – ustanowiono jedną tylko; i nadawała ona drugą, po wojewodzie podlaskim, godność senatorską.

W czasach Sejmu Wielkiego najważniejszą dla ustalenia aktualnego stanu w dziedzinie podziałów administracyjnych jest konstytucja tegoż sejmu z 2 listopada 1791 r. pt. *Rozkład województw, ziem i powiatów, z oznaczeniem miast, a w nich miejsc konstytucyjnych w prowincjach Koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego*²⁶. W województwie podlaskim ustanowiła ta konstytucja po jednym sejmiku dla każdej z dotychczasowych ziem, a więc drohiczyńskiej, mielnickiej i bielskiej z tym, że zupełnie już wyraźnie na stolicę ziemi bielskiej wyznaczono starościński dotychczas Brańsk. Zapisywanie ksiąg ziemiańskich według konstytucji z tego samego dnia miało odbywać się przez trzy, a nie dwie jak dotychczas komisje porządkowe podlaskie z siedzibami w Drohiczynie, Mielniku i Tykocinie, w tym ostatnim dla powiatów (dosłownie) bielskiego i brańskiego²⁷. Trzeba stwierdzić, że nomenklatura i określenia terytorialne dla województwa podlaskiego były w aktach Sejmu Wielkiego wyjątkowo zagmatwane i niejasne. *Dogodzenie prośbom obywatelów prowincji Małopolskiej* uchwalone 22 marca 1792 r. przez sejm na skutek dezyderatów sejmikowych, odnoszące się do podziałów sądowych, jest jednym jeszcze tego dowodem²⁸. Wnioskować z niego można jedynie, że istniało w województwie podlaskim, stosunkowo niewielkim, aż siedem ośrodków polityczno-administracyjno-sądowych o randze większej od parafii. Były to: Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Goniądz, Mielnik, Sokołów i Tykocin.

Próba usystematyzowania zapisów w aktach Sejmu Czteroletniego, przegląd map współczesnych i innych materiałów²⁹, dają następujące ustalenia dla Podlasia w okresie poprzedzającym drugi rozbiór Polski. Województwo

²⁴ M. Biernacka, op.cit., s. 46, Z. Gloger, op.cit., ss. 209–211.

²⁵ M. Baliński, T. Lipiński, op.cit., s. 1262.

²⁶ Vol. Legum T.IX, ss. 79–81. Kraków 1889.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 407.

²⁹ Bardzo przydatny jest tu opis T. Święckiego (op. cit.) oraz ustalenia M. Balińskiego, T. Lipińskiego i Z. Glogera, nie można natomiast, w tym przypadku oprzeć się na danych zawartych na ss. 40–47 książki M. Biernackiej pt. *Wsie szlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*, gdzie w podrzdziale zatytułowanym *Niektóre dane z historii Podlasia* autorka pisze m. in., że głównymi miastami ziem drohicckiej, mielnickiej i bielskiej były: Brańsk, Bielsk i Suraz.

składało się z trzech ziem o nazwach tradycyjnych. Ustanowiono w nim, w r. 1791 trzy sejmiki w Drohiczynie, Mielniku i Brańsku. Pod koniec tegoż roku, zamiast wprowadzonych w grudniu 1789 r. dwóch komisji porządkowych cywilno-wojskowych, urzędowały na terenie województwa trzy komisje: podlaska z siedzibą w Drohiczynie, mielnicka – z siedzibą w Mielniku i bielska w Tykocinie mająca „zapisywać” księgi ziemiańskie dwóch powiatów, na które dzieliła się ziemia bielska: bielskiego i brańskiego. Dodatkowo funkcjonował ośrodek powiatowo-sądowy w położonym daleko na północy Goniądzu³⁰, na którego istnienie w dalszym ciągu wyraził zgodę sejm w marcu 1792 r. Ziemia drohiczyńska na życzenie jej obywateli została wówczas oficjalnie, uchwałą sejmową, podzielona na dwa powiaty sądowe: drohiczyński, położony po prawej stronie Bugu i sokołowski po jego lewej stronie³¹, co szlachta i tak zwyczajowo praktykowała z powodu ciągłych i długotrwałych wylewów Bugu, uniemożliwiających stałe kontakty między obu częściami ziemi.

Po drugim rozbiorze województwo podlaskie pozostawiono bez zmian w jego zewnętrznych i wewnętrznych granicach. Wszystkie trzy ziemie miały osobne sejmiki wybierające co cztery lata po dwóch posłów na sejm. Z ziem tych najbardziej ujednoczoną administrację i określone kompetencje miała ziemia mielnicka, gdyż Mielnik był siedzibą wszystkich, przewidzianych *Rozkładem rozporządzeniem i podziałem*³², instytucji. Bielsk natomiast nadawał tylko nazwę ziemi, nie będąc siedzibą żadnej instytucji, które ześrodkowały się przeważnie w Brańsku (sejmik, sąd ziemski, kancelaria) oraz w Tykocinie (komisja porządkowa, kancelaria) i Goniądzu (sąd ziemski, kancelaria). W Drohiczynie wreszcie znajdowały się wszystkie instytucje podobnie jak w Mielniku, jednak sąd ziemski urzędował również alternatą w Sokołowie, w którym dodatkowo pozwolono szlachcie założyć kancelarię z „rozpisywaniem ksiąg” znów ze względów na przeszkody jakie rzeka Bug czyniła w komunikacji.

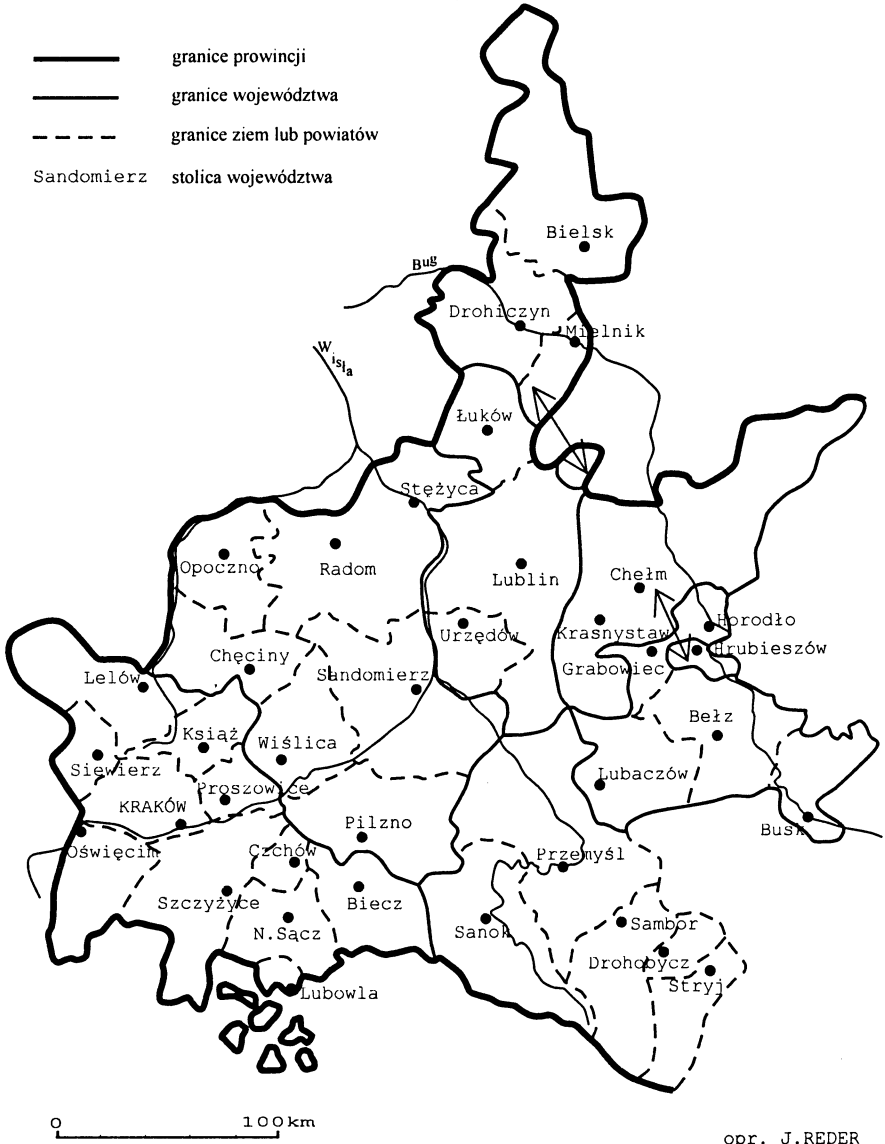
---

³⁰ Vol. Legum, T. IX, s. 407, Kraków 1889.

³¹ Ibidem.

³² Vol. Legum, T. X, s. 309, Poznań 1952.

SZKIC PODZIAŁÓW ADMINISTRACYJNYCH MAŁOPOLSKI PRZEDROZBIOROWEJ

Ostatni rozbiór Polski zlikwidował dawne województwo podlaskie, rozcinając je na zawsze wzdłuż rzeki Bug, która stała się teraz granicą między państwami zaborczymi. Początkowo były to Austria i Prusy. Większość terenów stanowiących ziemię drohiczyńską i mielnicką, jednak bez Drohiczyzna i Mielnika, zagarnęła Austria. Dostała się jej również litewska, lewobrzeżna część województwa brzesko-litewskiego. Zrazu – w 1796 r. – władze zaborcy, tworząc zarządzaną z Krakowa tzw. Galicję Nową albo Zachodnią, wcieliły nabyte tereny na Podlasiu do dwóch cyrkułów administrowanych w Białej Książęcej i Siedlcach. Później, w 1803 r., likwidując Galicję Nową i podporządkowując jej ziemię gubernium lwowskiemu, zmniejszyły o połowę ilość cyrkułów przez mechaniczne ich połączenie – po dwa. Nie zmieniło to jednak granicy międzycyrkułowej przecinającej Podlasie, którego przedbużańska część dalej zarządzana była z Białej i Siedlec, ale już razem z Chełmem, Włodawą, Mińskiem Mazowieckim i Wiązowną³³.

Należy teraz zwrócić uwagę na okoliczność, że równo przed dwustu laty Siedlce – nigdy wcześniej do Podlasia nie należące, gdyż były miastem prywatnym Czartoryskich, położonym w ziemi łukowskiej województwa lubelskiego – stały się faktyczną stolicą dla ziem podlaskich odciętych wspomnianą granicą państwową. Ta ich rola wzmocniła się jeszcze bardziej, gdy po włączeniu w 1809 r. do Księstwa Warszawskiego, stały się stolicą jednego z czterech nowych departamentów nadając mu własną nazwę. Wówczas to prefekt siedlecki został zwierzchnikiem nie tylko podlaskich podprefektów urzędujących w Łosicach i Węgrowie, ale także „litewskich” z Białej i Włodawy, lubelskich z Radzyna i Łukowa, mazowieckiego z Garwolina oraz sandomierskiego z Żelechowa.

Gdy powstało Królestwo Polskie (tzw. Kongresowe), wprowadzono postanowieniem księcia namiestnika z dnia 16 stycznia 1816 r. nowy podział administracyjny. Powołano wówczas, zgodnie z przyjętym założeniem powrotu przynajmniej do dawnych nazw, osiem województw na miejsce tyłuż departamentów Księstwa. Obok więc województw mazowieckiego, lubelskiego, sandomierskiego, kaliskiego i płockiego – powołano również województwo krakowskie, w związku z przynależnością do Królestwa znacznej części byłego województwa o tej nazwie i podlaskie z zupełnie podobnych powodów. Lubelskie więc Siedlce, podobnie jak sandomierskie Kielce, stały się zastępczymi stolicami dość sztucznie nazwanych jednostek administracyjnych. Starano się sprostać przyjętemu założeniu i być może podkreślić drastyczność dokonanych aneksji oraz zamanifestować chęć odzyskania utraconych terytoriów. Ostatnie z ośmiu województw Królestwa nie otrzymało historycznego miana. Nazwanie go województwem augustowskim uważano

---

³³ Br. Łoziński, *Z czasów nowicjatu administracyjnego Galicji*, Kwart. Hist. XXI z 1907 r., s. 436. W ślad za tym wydano cyrkularz gubernialny z 15 VII 1803 r. Patrz również rękopis Zakł. Ossolińskich nr 2851 – cyrkularz z 29 XI 1804 r.

za najsluszniesze, i ze względu na centralne połozenie Augustowa w nowo kreowanym województwie, i z tego także powodu, że jako miasto podlaskie należał również do dawnego Królestwa Polskiego.

Sztuczne województwo podlaskie przestało istnieć w 1837 r. (a nie w 1840 – jak pisał Karol Buczek), gdy wprowadzono gubernie na miejsce województw w Kongresówce i – poza konspiracyjnymi władzami Powstania Styczniowego – nikt go już później nie wskrzeszał³⁴. Tym bardziej więc zastanawia późniejsze dodanie do siedmiu wymienionych na wstępie miejscowości przymiotników „podlaskich”.

Podstawowa część Podlasia, wraz z dawną i obecną stolicą oraz z centrami dawnych ziem, znalazła się, po ostatnim rozbiórce, pod władzą króla pruskiego³⁵. Jeśli piszę o obecnej stolicy – to również dlatego, że od tej daty Białystok – miasto dotychczas prywatne – zaczął odgrywać rolę wiodącą.

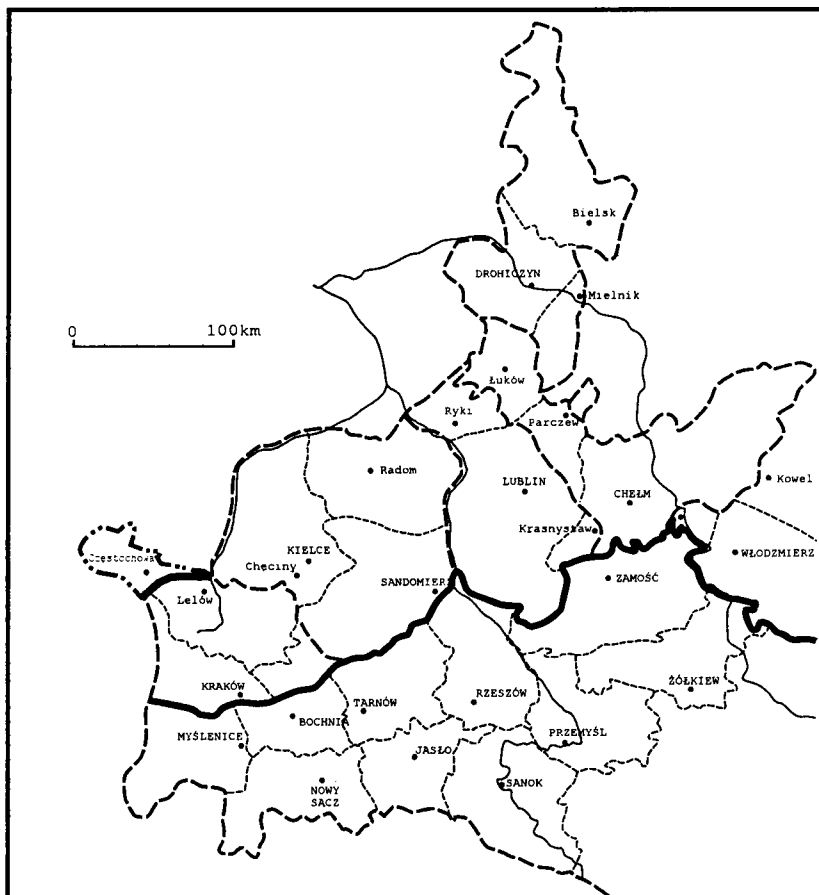
Wspomniane terytoria, położone na północ od dolnego Bugu a wchodzące dotychczas w skład Prowincji Małopolskiej, podzieliły losy sąsiednich ziem zorganizowanych w tzw. Prusy Nowowschodnie (Neue Ostpreussen). Po ostatecznym stłumieniu powstania 1794 r. i prowizorycznym na razie rozgraniczeniu swych nowych posiadłości z Rosją, rząd pruski przystąpił do projektowania na tym obszarze własnego porządku prawno-administracyjnego. Czyniono to jednak bardzo ostrożnie i przez cały jeszcze rok 1795 egzystowały tu polskie władze cywilne działając pod nadzorem pruskich okupantów. Również i po ostatecznym podpisaniu przez Prusy konwencji rozbiorowej w październiku 1795 r., nie wprowadzono od razu pruskiego podziału administracyjnego. W grudniu 1795 r. powołano wprawdzie specjalnego ministra dla zorganizowania administracji zajętych ziem, jednak niebawem na jego wniosek król Fryderyk Wilhelm II zarządził, aby przez rok jeszcze – do całkowitego zakończenia prac organizacyjnych – nowa prowincja zarządzana była przez

---

³⁴ Dz. Praw Król. Pol. t. XX, ss. 412–417. Patrz również S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, ss. 289–290, a także mapa ustroju administracyjnego z podziałem na województwa na s. 472.

³⁵ Problem ten – co jest całkowitym wyjątkiem – posiada gruntowną podstawę źródłową oraz szczegółowe opracowanie. Znajduje się ono w książce Jana Wąsickiego pt. *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie 1795–1806* (Poznań 1963). Problematyka podziałów terytorialno-administracyjnych jest w niej omawiana bardzo szczegółowo, co kontrastuje z jej prawie zupełnym brakiem w wydanych wcześniej *Prusach Południowych* tegoż autora. Zwalnia to nas oczywiście od własnych, szczegółowych badań, zaś jedyne novum w niniejszym szkicu będzie polegało na wyodrębnieniu terytoriów należących dawniej do Podlasia, czego J. Wąsicki nawet w zagadnieniach wstępnych nie rejestruje. Pisze on jedynie na s. 15, że w skład ustanowionych po r. 1795 Prus Nowowschodnich weszła część Podlasia. Nie wyjaśnia jednak, że była to większa jego część i że był to zarazem największy terytorialnie obszar przypadły Prusom z ziem byłej prowincji małopolskiej Rzeczypospolitej.

PODZIAŁY POLITYCZNE I ADMINISTRACYJNE MAŁOPOLSKI W LATACH 1793–1795

opr. J. REDER

— granica między Austrią a Rzeczpospolitą w 1773 r.

- - - granice obszaru zajętego w Małopolsce przez Prusy na podstawie traktatu rozbiorowego z dnia 25.IX.1793 r.

- - - - - granice województw polskich według konstytucji sejmu grodzieńskiego z czerwca 1793

- - - - - granice ziem w Rzeczypospolitej i cyrkułów w Galicji

LUBLIN stolice województw i cyrkułów

Radom stolice ziem

specjalnych komisarzy, przy zachowaniu dotychczasowego polskiego ustroju administracyjnego i sądowego³⁶.

W maju 1796 r. patent królewski obwieścił ogólne zasady organizacji ziem położonych między Niemnem, Bugiem, Narwią i Wisłą, lecz nie użyto w nim jeszcze określenia „Prusy Nowowschodnie”³⁷. Weszło ono w użycie i dostało się do atlasów geograficzno-politycznych dopiero od 21 listopada 1796 r., kiedy to w specjalnym reskrypcie rząd berliński nakazał używanie nazwy nowej prowincji w tym brzmieniu i mianował Nowowschoniopruską Królewską Komisję Rządową z siedzibą w Białymstoku³⁸.

Podlaski Białystok stał się więc jakby stolicą nowo utworzonej prowincji³⁹. Okoliczność ta została wzmocniona wytyczną, według której prowincja Prus Nowowschodnich w zakresie organizacji wymiaru sprawiedliwości miała być traktowana jako całość⁴⁰, i tak też w zasadzie było, mimo powołania następnie dwóch oddzielnych rejencji. Nie bez znaczenia dla stwierdzenia nadrzędności Białegostoku również nad Płockiem jest także fakt, że z Białegostoku wychodziły rozporządzenia odnoszące się do całej prowincji⁴¹.

Miasto, chociaż należące dotychczas do Potockich i przez to brane początkowo pod uwagę z pewnymi zastrzeżeniami, przez swe środkowe położenie⁴² w 350 kilometrowym łuku Prus Nowowschodnich najzupełniej się do swej roli nadawało. Potrafiło też to swoje wyniesienie administracyjne wykorzystać i znacznie się rozwinąć, co później, w drugiej połowie XIX w. poparte silnym rozwojem przemysłu włókienniczego, dało podstawy współczesnemu rozwojowi Białegostoku w Polsce odrodzonej.

W omawianym okresie przejściowym, w początkach 1796 r., zabużańskie ziemie Podlasia podporządkowano tzw. głównym okręgom (Hauptkreisen)

³⁶ J. Wąsicki, op. cit., s. 37. Ministrem został Fryderyk von Schrötter będący również od r. 1791 nadprezydentem Prus Wschodnich i Zachodnich. M. Lehman, *Preussen und die katholische Kirche*, t. IX, s. 115.

³⁷ *Novum Corpus Constitutionum Prussico-Brandenburgensium praeiique Marchicorum...* Berlin 1796. T. IX, s. 359.

³⁸ F. Eisenberg, E. Stengel, *Beiträge zur Kenntniss der Justizverfassung und juristische Literatur in der Preussischen Staaten*, t. III. Berlin 1797, s. 156.

³⁹ J. Wąsicki w ogóle nie poruszył w swojej książce problemu stolicy. Nie uczynił nawet tego przy wskazaniu aktu z 9 VI 1797 r., w którym nastąpiło ostateczne określenie granic departamentów i powiatów, aktu wydanego dla całej prowincji w Białymstoku.

⁴⁰ J. Wąsicki, op.cit., s. 163.

⁴¹ Uważam tak oczywiście nie tylko dlatego, że J. Wąsicki, na którego ustaleniami oparta jest w znacznej mierze niniejsza część tego artykułu, nie mógł nigdzie odnaleźć akt kamery płockiej, poprzestając jedynie tylko na aktach archiwalnych odnoszących się do kamery białostockiej. Z treści przytoczanych przez J. Wąsickiego dokumentów wynika wiele razy, zupełnie niedwuznacznie, pierwszoplanowa rola Białegostoku (np. na ss. 70 i 71, na s. 163 i innych).

⁴² J. Wąsicki, odwrotnie – pisze o peryferyjności Białegostoku, przytaczając na s. 39 zastrzeżenia Schröttera odnoszące się do tego miasta.

z siedzibami w Białymstoku i Łomży. Okręgi te obejmowały po sześć lub siedem siedzib komisji policji, w których zasiadali jeszcze dawni polscy urzędnicy stosujący też na razie dawne polskie prawo. Większość ośrodków administracyjnych Podlasia skupiał Hauptkreis białostocki w którym komisje policji urzędowały w Bielsku, Goniądzu i Tykocinie. W skład głównego okręgu łomżyńskiego wchodziła jedna tylko podlaska komisja policji z siedzibą w Drohiczyźnie. Widzimy więc, że z przedrozbiorowych ośrodków administracji na Podlasiu jedynie Brańsk⁴³ i Mielnik nie utrzymały funkcji administracyjnych w tej fazie wprowadzania pruskich urzędzeń.

Zapowiedziany pod koniec 1795 r. okres przygotowawczy, przeznaczony na zorganizowanie nowego zarządu, przeciągnął się znacznie i dopiero po 1 czerwca 1797 r. wprowadzono definitywnie nowy podział odnoszący się do funkcjonowania władzy administracji ogólnej i aparatu wymiaru sprawiedliwości. Wspomniany patent królewski⁴⁴ ustalał najpierw granice między dwoma departamentami (jednocześnie rejencjami) Prus Nowowschodnich: białostocką i plocką, a następnie wprowadzał dokładny ich podział na powiaty⁴⁵.

Terytorium byłego województwa podlaskiego znalazło się w całości na obszarze departamentu białostockiego stanowiąc około trzecią część tej jednostki administracyjnej. Jednak z siedzib dziesięciu powiatów departamentu, aż pięć znajdowało się na terytorium Podlasia. Były to: Białystok, Bielsk, Drohiczyn, Goniądz i Suraz⁴⁶. Nowe powiaty: drohiczyński, bielski i surażski obejmowały dokładnie środkową część byłego województwa od Bugu do Narwi – nie wykraczając poza dawne jego granice. Pozostałe dwa powiaty białostocki i goniądzki wykraczały natomiast poza dotychczasową granicę Podlasia: pierwszy – obejmując dodatkowo puszczańskie tereny byłego powiatu grodzieńskiego woj. trockiego od Zabłudowa aż po Janów i Sokółkę włącznie, drugi zaś – zawierając poza północnym skrawkiem Podlasia, również wszystkie trzy dawne powiaty byłej ziemi wiskiej woj. mazowieckiego: wiski, radziłowski i wąsocki.

Z podlaskich powiatów białostockiego departamentu kamer, najbardziej zgodny z podstawami i tradycjami historycznymi był powiat drohiczyński, obejmujący wyłącznie dawne ziemie drohiczyńską i mielnicką. Również powiat bielski obejmował wyłącznie tereny dawnej ziemi bielskiej po rzece Narew na północy. Powiaty białostocki i surażski natomiast były tworami

---

⁴³ Brańsk został zresztą siedzibą pruskiej komisji sprawiedliwości, wprowadzonej jako instytucja tymczasowa, nadzorującej wymiar sprawiedliwości na terytorium Podlasia. J. Wąsicki, op. cit., s. 77.

⁴⁴ J. Wąsicki, op. cit., s. 176.

⁴⁵ Granica między departamentami kamer białostockim i plockim stanowi dziś, niemal bez zmiany, granicę między województwami podlaskim i mazowieckim.

⁴⁶ F. Herzberg, *Süd Preussen und Neu-Ost-Preussen nebst dem zu dem Preussischen Schlesien geschlagenen Theile der vormaligen Wojwodschaft Krakau... eine geographisch statistische Skizze*, Berlin 1798, s. 178.

zupełnie nowymi bez tradycji i jakichkolwiek granic historycznie wytyczonych. Świadczy o tym chociażby nowa rola Narwi jako południowej granicy pow. białostockiego, lub pominięcie w sąsiednim powiecie mających tradycje administracyjne Brańska i Tykocina na rzecz niewiele dotychczas znaczącego Suraza⁴⁷.

Rejencja białostocka – będąca jak wszędzie w Prusach sądem pierwszej instancji dla szlachty, urzędników i duchowieństwa – pokrywała się swym zasięgiem terytorialnym z departamentem kameralnym o tej samej nazwie⁴⁸, natomiast wewnątrz teje rejencji okręgi sądowe z powiatowymi komisjami sprawiedliwości na czele, miały odrębny układ terytorialny. Okręgów takich ustanowiono pięć, nie łącząc jednak w tym celu powiatów pozostających pod władzą starostów, a tworząc jednostki całkiem odmienne. Na Podlasiu siedzibami powiatowych komisji sprawiedliwości zostały Brańsk i Goniądz, zaś mieszkańcy części terenów Podlasia, nie podlegający tym dwom komisjom, mieli udawać się ze swymi sprawami wprost do rejencji w Białymstoku. Część ta obejmowała parafie byłej ziemi bielskiej leżące na północ od Narwi oraz rzeczek Brok i Liza, po Tykocin na północy. Okręg sądowy brański zawierał wszystkie wyłącznie podlaskie tereny położone na południe od wyżej określonych parafii podległych bezpośrednio Białemustokowi. Wreszcie okręg sądowy goniądzki obejmował pozostałą, północną część byłego województwa podlaskiego oraz dodatkowo na zachodzie były powiat radziłowski ziemi wiskiej oraz na wschodzie pięć parafii dawniej litewskich, a teraz wchodzących

---

⁴⁷ J. Wąsicki, op. cit., ss. 177, 183, 184. Podział administracyjny przedstawiony w załączonej na końcu książki mapie, opracowanej na podstawie pruskiej mapy wojskowej z 1807 r., prawie zupełnie nie pokrywa się z ustaleniami zawartymi w tekście książki na ss. 183, 184 i 195. Bo oczywiście Brańsk nad Nurcem należał do pow. surażskiego, a nie jak na mapie do drohiczyńskiego. Terytorium w luku Narwi na pld.-zachód od Białegostoku należało do pow. białostockiego a nie surażskiego – jak to wynika zresztą z przeglądu parafii umieszczonego na s. 195 książki. Teren położony na lewym brzegu Biebrzy od Goniądza po Kalinówkę Kościelną i Karpowicze nie należał do pow. dąbrowskiego lecz do goniądzkiego, do którego również (a nie do Łomży) należał b. powiat wiski. Tekst na s. 194 i 195 odnoszący się do składu terytorialnego powiatów sądowych jest z powodu złej korekty prawie nieczytelny tj. wymieszany, a poza tym częściowo błędny. Np. parafia Teolin nie mogła podlegać komisji sprawiedliwości w Sejnach, gdyż byłaby wówczas odległą enklawą, podlegała więc zapewne wprost rejencji w Białymstoku, natomiast parafia Raczki nie mogła należeć ani do Landratschreis w Dąbrowie ani też w Białymstoku, gdyż położona była w odległym powiecie wigierskim. Na cały szereg błędów w nazwach (spowodowanych dosłownym oparciem się na nomenklaturze źródeł niemieckich) zwracał również uwagę Jerzy Wiśniewski w omówieniu książki J. Wąsickiego zamieszczonym na ss. 487–491, t. VI Rocznika Białostockiego, Białystok 1966.

⁴⁸ J. Wąsicki niesłusznie pisze na s. 191 cytowanej pracy, że „kompetencje terytorialne rejencji białostockiej rozciągały się (tylko) na ziemię litewskie, jakie przyłączone zostały do Prus oraz na Podlasie. Reszta prowincji, tj. część Mazowsza położona na prawym brzegu Wisły, a następnie ziemia dobrzyńska, podlegały kompetencjom terytorialnym rejencji plockiej”. W rzeczywistości również znaczna część Mazowsza, a więc cała ziemia wiska i ziemia łomżyńska bez powiatu ostrołęckiego, wchodziły w skład rejencji białostockiej. Zob. F. Herzberg, op. cit., ss. 189, 190.

w skład powiatu dąbrowskiego⁴⁹. Siedzibami sądów powiatowych, obejmujących terytorialnie połowę powiatu administracyjnego, którym podlegali chłopi i mieszczenie miast prywatnych, zostały na Podlasiu: Białystok, Bielsk, Brańsk, Ciechanowiec, Drohiczyn, Goniądz, Narew i Tykocin⁵⁰.

Z ziem zajętych w Polsce przez Prusy najwięcej odrębności daje się zauważyć w Prusach Nowowschodnich, które rząd berliński traktował jako terytorium służące do przeprowadzania eksperymentów w tej dziedzinie⁵¹. Najbardziej charakterystyczną cechą ówczesnego ustroju terytorialnego prowincji pruskich było oddzielne funkcjonowanie władz administracji ogólnej i instancji sądowych.

Na czele jednostek pierwszego rzędu w zakresie władz administracyjnych, czyli departamentów, stały kamery będące ciałami kolegialnymi. W skład ich wchodził: prezydent jako przewodniczący, jeden lub dwaj dyrektorzy, będący jego najbliższymi współpracownikami i zastępcami, nadleśniczy, kilkunastu radców kamery, dyrektor kancelarii oraz podlegli kamerze niżsi funkcjonariusze. Departamenty dzieliły się na powiaty ze starostami powiatowymi (Landraten) na czele, działającymi już nie w kolegiach, lecz jednoosobowo. Landratom podlegały już tylko gruntowe włości szlacheckie, urzędy domen królewskich, wraz z powszechnie wprowadzonymi w nich sołectwami oraz magistraty miast.

W zakresie wymiaru sprawiedliwości jednostki pośrednie stanowiły okręgi sądowe z rejencjami (Regierungen) na czele, obejmujące terytoria o wielkości rzędu departamentów, jednak niekoniecznie i nie zawsze pokrywające się z tymi ostatnimi⁵². Niższymi instancjami były powiatowe komisje sprawiedliwości (Kreisjustizkommissionen), obejmujące terytoria z reguły nie pokrywające się z powiatami administracyjnymi i nieco od nich większe. Wreszcie sądami najniższego stopnia były sądy powiatowe (Kreisgerichten) obejmujące terytorialnie połowę powiatu administracyjnego każdy. Na czele rejencji stał prezydent, a w skład jej wchodził dyrektor i kilkunastu radców. Na czele powiatowych komisji sprawiedliwości stali ich kierownicy, zaś w skład sądu powiatowego wchodził: sędzia, asesor i niżsi urzędnicy⁵³.

---

⁴⁹ J. Wąsicki, op. cit., ss. 194, 195.

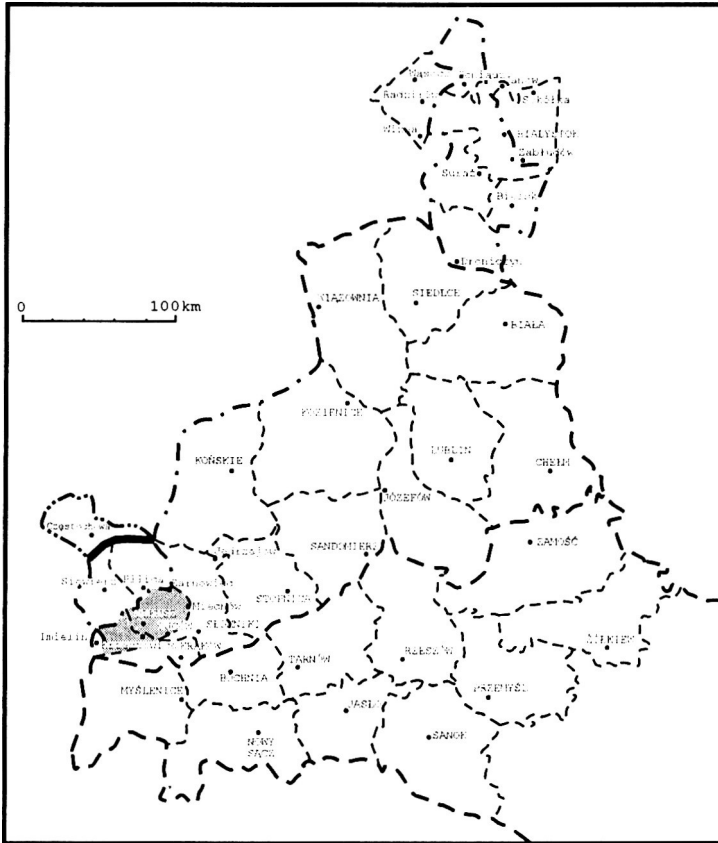
⁵⁰ Ibidem, s. 196.

⁵¹ Ibidem, ss. 168, 169.

⁵² W Prusach Nowowschodnich jednostki te były identyczne, tj. pokrywały się terytorialnie zaś w Prusach Południowych i na Śląsku występowały różnice. Por. Herzberg, op. cit., Wąsicki, op. cit., mapy współczesne.

⁵³ J. Wąsicki, op. cit., ss. 191 i 197.

PODZIAŁY POLITYCZNE I ADMINISTRACYJNE MAŁOPOLSKI W LATACH 1795–1807

granice ziem małopolskich wchodzących w skład Prus Południowych (Tschenschochower Kreis)

granica b. woj. Podlaskiego w obrębie Prus Nowo-Wschodnich
oraz granice Nowego Śląska wraz z Imielinem

obszar okupowany przez Prusy w latach 1794 - 1797,
stanowiący następnie (do r. 1801) terytorium austriackiego dystryktu Olkuskiego

granice Galicji Wschodniej i Zachodniej

granice cyrkułów austriackich i powiatów pruskich w r. 1802

CHEŁM

siedziby cyrkułów

Pilca

stolice powiatów

Kompetencje tych władz i wzajemny rozdział tych kompetencji nie były w prowincjach pruskich jednolite. Największą jednak dokładność i konsekwencję w dziedzinie podziału kompetencji znajdujemy w Prusach Nowowschodnich, gdzie do kamer i starostów należała całość władzy ogólnoadministracyjnej, policyjnej, skarbowo-podatkowej, zarządu domen królewskich, a także wojskowej w zakresie ekonomicznym. Cała natomiast władza sądownicza, włącznie ze sporami wynikłymi między administracją a ludnością, należała do rejencji i sądów powiatowych⁵⁴.

Traktat Tylżycki z 9 lipca 1807 r., kreujący Księstwo Warszawskie, doprowadził do następnego, długotrwałego podziału ziem podlaskich. Przyznawał on, jak wiadomo, Rosji znaczny obszar wykrojony z ziem trzeciego zaboru pruskiego, a obejmujący połowę byłego województwa podlaskiego i południową część byłego województwa trockiego z Białymstokiem w centrum. Od tej pory aż do 1843 r. stanowiły one w Rosji osobny obwód białostocki. Reszta Podlasia pozostawała dalej na lewym brzegu Bugu w granicach Austrii, na prawym zaś w granicach Księstwa Warszawskiego⁵⁵. Granica oddzielająca obwód białostocki od terytoriów Księstwa Warszawskiego przebiegała od Niemna do Bugu wyłącznie niemal małymi rzekami, rozdzielając spojone dotychczas w naturalny sposób i mające wiekową wspólną przeszłość – terytoria podlaskie. Przebiegała ona mianowicie korytem Łosośny w górę od jej ujścia do Niemna, następnie korytami Biebrzy i Narwi aż do Suraza, wzdłuż potoku Liza aż do jego źródła, a następnie korytami Nurca i Bugu do dawnej granicy rosyjskiej⁵⁶. Oddzielone w ten sposób od Rosji resztki terytoriów podlaskich znalazły się w obszarze Księstwa w dwóch oddzielnych kawałkach: między Nurcem a Narwią na południe od Tykocina oraz między Biebrzą a granicą wschodnio-pruską w okolicach Augustowa i Rajgrodu.

W miejsce tymczasowych Izb Administracyjnych zaczęto stopniowo wprowadzać od grudnia 1807 r. nową organizację władz administracji terenowej, już na podstawie konstytucji⁵⁷. W zakresie terytorialnym konstytucyjny podział administracyjny Księstwa Warszawskiego nie był wzorowany ani na podziałach francuskich, ani na dawnych polskich, ani też na pruskich. Był po

---

⁵⁴ Powiatowe komisje sprawiedliwości (Kreisjustizkommissionen) były w zasadzie organami – ekspozyturami rejencji, wykonującymi zlecone funkcje sądowe w zakresie prawa cywilnego oraz nadzorującymi, z ramienia rejencji, sądy powiatowe.

⁵⁵ Sytuacja ta odnosi się bowiem tylko do lat 1807–1809 gdyż po pokoju schönbrunskim, połowa ziem podlaskich, co prawda bez wszystkich dawnych ośrodków wiodących, znalazła się w Księstwie Warszawskim.

⁵⁶ F. Martens, *Recueil des traites et conventions consul par la Russie avec les puissances etrangeres*, Petersburg 1875. Traktaty z Francją t. XIV, s. 33 n. Patrz również akta „Komisji Rządzącej” AGAD, sek. VI, nr 67.

⁵⁷ J. Reder, *Podziały administracyjne małopolskich ziem Księstwa Warszawskiego*, Annales UMCS, sec. G, vol. XX, 11, Lublin 1973, s. 226.

prostu podziałem tymczasowym – co określała sama powołująca go ustawa – i był też, głównie z tego względu, zwykłą kontynuacją dotychczasowego podziału pruskiego. Gdy chodzi o granice departamentów różnice w stosunku do stanu dotychczasowego wywołane były tylko koniecznością odstąpienia Rosji części Podlasia i Grodzieńszczyzny. Granice dotychczasowych powiatów uległy jeszcze mniejszym zmianom. Charakterystyczne jest, że zmiany te odnosiły się prawie tylko do byłych terytoriów podlaskich. Przeprowadzono je w kwietniu 1808 r. Odłączono mianowicie Augustów z okolicami od powiatu biebzańskiego (z siedzibą w Szczuczynie) przyłączając go, wraz z okolicami jeziora Wigry oderwanymi od pow. sejneńskiego, do pozostałego skrawka pow. dąbrowskiego. Dąbrowa Białostocka pozostała poza nowym kordonem rosyjskim, jednak północna część powiatu z okolicami Krasnegoboru i Lipska pozostała przy Księstwie tworząc siódmy powiat nowo utworzonego departamentu łomżyńskiego⁵⁸. Nazwę powiatu prowokacyjnie pozostawiono starą, a za siedzibę władz wybrano tymczasowo miasteczko Lipsk⁵⁹. Było to jednak terytorium tak małe i słabe ekonomicznie (bagna), że rząd Księstwa zdecydował się na przyłączenie doń części Podlasia oraz okolic Suwałk i Wigier. Z tego też powodu w dniu 6 maja ogłoszono w Dzienniku Praw dekret królewski o ustanowieniu „Augustowa zamiast Lipska miastem stołecznym Powiatu Dąbrowskiego w Departamencie Łomżyńskim” oraz o zmianie nazwy powiatu wigierskiego na sejneński w związku z przyłączeniem Wigier do sąsiedniego powiatu dąbrowskiego⁶⁰.

Jeśli chodzi o całość terytorium pozostałego po pruskim departamencie białostockim, to najwięcej kontrowersji wywołało ustalenie jego stolicy. Już na posiedzenie Rady Stanu, odbyte w dniu 1 grudnia 1807 r., wpłynęły dwa sprzeczne wnioski prezesa deputacji administracyjnej w Łomży oraz prezesów powiatowych marienopolskiego i kalwaryjskiego, z których pierwszy domagał się ustanowienia stolicą okrojonego departamentu Łomży, drugi zaś miasta Sejn centralnie na tych ziemiach położonego⁶¹. Rozstrzygnięcie tego problemu pozostawiono królowi przy jednoczesnym przedstawieniu obydwu projektów z tym jednak, że na kolejnym swoim posiedzeniu w dniu 5 grudnia Rada Stanu roztrząsając raz jeszcze to zagadnienie *dała opinię swoją za miastem Sejny*. W dekrete z 19 grudnia 1807 r. departament dawny białostocki został nazwany łomżyńskim i siedzibę władz w dalszym ciągu kontynuowano w Łomży. Tak więc król nie przychylił się początkowo

⁵⁸ Ibidem, s. 228.

⁵⁹ Dziennik Praw Ks. Warsz., t. I, nr 2, s. 25.

⁶⁰ Dziennik Praw Ks. Warsz., t. I, nr 2, s. 64. Zupełnie mylnie przedstawiła ten problem w r. 1961 R. Żurkova w artykule o organizacji dep. białostockiego. Rocznik Białostocki II, s. 316, pisząc, że „tę część pow. dąbrowskiego przydzielono do pow. wigierskiego”. Było zupełnie odwrotnie.

⁶¹ Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego t. I, z. 1. Wydał B. Pawłowski, Toruń 1960, s. 53.

do próśb *obywateli litewskich*⁶². Szlachta łomżyńska potrafiła skutecznie przeciwstawić się temu, a i później w listopadzie 1811 r., kiedy molestowany ustawicznie przez „Litwinów” król wydał dekret o przeniesieniu władz departamentowych z Łomży do Suwałk, postarała się o zawieszenie tego dekretu⁶³. Dekret zmierzał zresztą jednocześnie do rozstrzygnięcia problemu zgodnie z tradycją i historyczną przynależnością terytoriów, nakazując włączenie tykocińskiego, a więc podlaskiego powiatu do departamentu siedleckiego zaś łomżyńskiego, a więc mazowieckiego powiatu – do departamentu płockiego.

Raz jeszcze przed wybuchem wojny z Rosją w 1812 r. rząd Księstwa podjął próbę kompromisowego rozstrzygnięcia sporu łomżyńsko – „litewskiego”, rozważając projekt przeniesienia stolicy departamentu do podlaskiego Augustowa, leżącego w samym środku nadmiernie rozciągniętego w układzie południkowym departamentu⁶⁴. Szybko rozwijające się wydarzenia wojenno-polityczne uniemożliwiły wprowadzenie w życie tego projektu⁶⁵.

Na terytoriach, których dotychczasowe stolice departamentu pozostały poza Księstwem, a więc i w łomżyńskim, początkowa działalność polskich władz administracyjnych była utrudniona niedostarczeniem odnośnych aktów. Pozostający jeszcze dotychczasowo w Białymstoku komisarze pruscy celowo zwlekali z przekazaniem Polakom akt odnoszących się do Łomżyńskiego, chcąc dopuścić raczej do ich przejścia przez władze rosyjskie, aby sprawa przez to uległa dalszym jeszcze komplikacjom⁶⁶.

Ostatecznie, po wprowadzeniu podziału departamentów na powiaty i okręgi zgromadzeń gminnych, w grudniu 1807 r., oraz po zmianach granicznych w Łomżyńskim z maja 1808 r., sytuacja przynależności administracyjnej byłych terytoriów podlaskich wyglądała następująco: powiaty biebzański z siedzibą w Szczuczynie, dąbrowski z siedzibą w Augustowie i tykociński wchodziły w skład departamentu łomżyńskiego, stanowiąc też trzy z jego siedmiu powiatów. Tylko jeden z tych trzech powiatów, mianowicie tykociński, obejmował wyłącznie dawne tereny podlaskie. Do powiatu dąbrowskiego należał już tylko okrawek Podlasia obejmujący około 250 km², wprawdzie z samym stołecznym Augustowem, zaś trzeci powiat biebzański miał stolicę poza ziemiami podlaskimi, obejmując jednak w okolicach Rajgrodu blisko 500 km² terenów podlaskich⁶⁷. Powiaty biebzański i dąbrowski tworzyły wspólnie z sejneńskim jeden okręg zgromadzeń gminnych wybierający deputowanego w Sejnach, zaś tykociński tworzył podobny okręg wspólnie z powiatem łomżyńskim z miejscem wyborów w Łomży⁶⁸. Łomża będąca

⁶² Ibidem, s. 57.

⁶³ J. Reder, *Podziały administracyjne...*, op. cit., s. 229.

⁶⁴ W linii prostej od dolnego Bugu do dolnego Niemna długość departamentu wynosiła 300 km.

⁶⁵ Dokumentacja Geograficzna Instytutu Geografii PAN, z. 4, Warszawa 1956, s. 8.

⁶⁶ J. Reder, *Podziały administracyjne...*, op. cit., s. 231.

⁶⁷ Dziennik Praw Ks. Warsz. t. I, nr 2, ss. 25 i 64.

⁶⁸ Ibidem. Szczegółowiej o tym J. Reder, op. cit., s. 231.

od końca XVIII w. aż do dzisiejszych czasów w związkach administracyjno-terytorialnych z ziemiami podlaskimi, jeszcze wystąpi w tej pracy jako punkt odniesienia przestrzennego. Po upadku jednak Księstwa Warszawskiego była jedyną stolicą departamentu (z 10 wszystkich), która utraciła swą funkcję⁶⁹.

Wspomniałem już, że traktat tylżycki z 1807 r. przyznał Rosji większość terytorium Podlasia. Nadmieniałem również, że granice tego obszaru z Księstwem, a później Królestwem, przebiegające niemal wyłącznie korytami rzek, w sposób zupełnie sztuczny rozerwały spojone tradycją i kulturą historyczne Podlasie. Patrząc z drugiej strony zauważamy, że przyłączony do Rosji obszar w dwóch trzecich obejmował tereny należące przed rozbiorami do województwa podlaskiego. Jedynie na północnym wschodzie zawierał także, przeważnie puszczańskie, połacie dawnego powiatu grodzieńskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Granica przecięła terytoria wprowadzonych przez Prusy powiatów: dąbrowskiego, biebrzańskiego, surażskiego i drohickiego, pozostawiając stolice wszystkich tych powiatów (w tym nadbiebrzański Goniądz) po stronie rosyjskiej. Po stronie rosyjskiej znalazły się też wszystkie stolice ziem historycznego Podlasia: Drohiczyn, Mielnik, Bielsk, Brańsk i oczywiście nowo-stołeczny Białystok⁷⁰. Cały ten obszar z wyjątkiem wąskiego skrawka położonych nad Łosośną terenów należy dziś do Polski, wówczas jednak potraktowany jako moneta przetargowa za zgodę na utworzenie Księstwa Warszawskiego, sztucznie wykrojony i zlepiony z dwóch historycznie, etnicznie i kulturowo różnych terytoriów, stanowił najbardziej na zachód wysunięty przyczółek państwa Romanowych.

W obrębie anektowanego terytorium władze rosyjskie zaadoptowały częściowo dawne, pruskie granice powiatów. Powiat drohicki, od którego odpadła na rzecz Księstwa jedynie parafia kuczyńska, pozostawiono w dotychczasowych granicach. Do powiatu bielskiego dołączono tereny wschodnie byłego powiatu surażskiego w widłach Nurca i Lizy z Brańskiem. Powiat białostocki został powiększony jedynie o Goniądz i Suraż z ich najbliższymi okolicami. Niezmienione pozostały wewnętrzne granice powiatu dąbrowskiego z tym, że jednostka ta zmieniła po stronie rosyjskiej⁷¹ i stolicę i nazwę, ponieważ do Sokółki przeniesiono z Dąbrowy siedzibę powiatu nazwanego teraz sokólskim⁷².

---

⁶⁹ Istotnie wszystkie pozostałe miasta departamentalne Księstwa stały się stolicami nowych jednostek politycznych jak: Warszawa, Poznań i Kraków, albo stolicami województw w Królestwie lub też rejencji (Bydgoszcz) w Prusach.

⁷⁰ Z zestawienia tego dopiero najjaskrawiej wynika jak sztuczna była nazwa nadana w r. 1816, byłemu departamentowi siedleckiemu.

⁷¹ Po stronie polskiej zachowano – jak wiadomo – dla północnych skrawków byłego pruskiego powiatu dąbrowskiego – dotychczasową nazwę, mimo przynależności Dąbrowy do rosyjskiego powiatu sokólskiego.

⁷² Inaczej – o czym już wspomniano – R. Żurkowa (op. cit., s. 316).

Łącznie z czterech tych powiatów: drohickiego, bielskiego, białostockiego i sokólskiego władze carskie utworzyły odrębną jednostkę administracyjną nazywając ją Obwodem Białostockim (Бѣлостокская Область). Nastąpiło to w styczniu 1808 r.⁷³ Formalnie, w strukturze administracyjnej odpowiadającej guberni, nie został Obwód Białostocki i później tak nazwany. Poza okolicznością, że była to jednostka trzykrotnie mniejsza od sąsiedniej guberni grodzieńskiej lub wileńskiej⁷⁴ zmianie nazwy nie sprzyjał fakt, iż szlachta i mieszczaństwo obwodu miały pewne uprawnienia autonomiczne⁷⁵, co wyróżniało go spośród innych terytoriów rosyjskich⁷⁶. Jednakże, jak w każdym mieście gubernialnym, znajdował się w Białymstoku urząd odpowiadający kompetencyjnie gubernialnemu, sąd okręgowy, dyrekcja szkolna, podlegała później kuratorium wileńskiemu oraz kilka innych ponadpowiatowych urzędów⁷⁷. Obwód Białostocki wraz z guberniami: grodzieńską, mińską i wileńską podlegał generał-gubernatorowi wileńskiemu.

Z powiatów obwodu największym, i terytorialnie i pod względem liczby mieszkańców, był powiat białostocki; największą zaś gęstość zaludnienia miał powiat drohicki – najmniejszy obszarem i podobny w tym względzie do sąsiednich powiatów Księstwa (Królestwa). Dla Białegostoku, dotychczasowej faktycznej stolicy nie tylko departamentu kameralnego, ale i całej prowincji nowo-wschodnio-pruskiej, wydzielenie obwodu było wyraźną degradacją, zmniejszyło też jego pozycję gospodarczą i zaludnienie⁷⁸. Jednak i po przyłączeniu do Rosji liczył Białystok ponad 6 tysięcy mieszkańców, a istnienie instytucji obwodowych zapewniało znacznej liczbie ludności egzystencję materialną. Było to zresztą – aż do lat dwudziestych XIX w., kiedy to zaczął rozwijać się przemysł włókienniczy – jedyna podstawa rozwoju miasta⁷⁹.

Po przystąpieniu, w latach trzydziestych XIX w, do stopniowej likwidacji odrębności Królestwa Polskiego władze rosyjskie zaczęły myśleć również o likwidacji Obwodu Białostockiego. Szlachtę białostocką, za liczny udział w powstaniu, spotkały ostre represje, a przede wszystkim odpadły możliwości, istniejące przed 1830 r. osiągania przez nią urzędów i stanowisk. Rosnącym przemysłem włókienniczym chciano wzmocnić sąsiednią, nierozwiniętą gubernię.

Decyzja o zniesieniu Obwodu Białostockiego zapadła 18 grudnia 1842 r. Ogłoszono ją zaś 7 stycznia 1843 r.⁸⁰ Wraz z tym zarządzona została likwi-

⁷³ Полное Собрание Законов Россійской Имперіи, Первое т. т. XXX, nr 23166.

⁷⁴ Gubernia grodzieńska składała się z ośmiu powiatów terytorialnie większych niż białostockie.

⁷⁵ W. Kusiński, *Przemiany funkcji Białegostoku w przeszłości*, Rocznik Białostocki, T. VI, Białystok 1966, s. 274.

⁷⁶ Materiały dla geografii i statystyki Rossijskiej Imperia, St. Petersburg 1863, t. I, s. 650.

⁷⁷ Полное Собрание Законов... f.cit., t. XXX, nr 23166.

⁷⁸ W. Kusiński, op. cit., s. 274.

⁷⁹ Ibidem, s. 275.

⁸⁰ Полное Собрание Законов Россиjskiej Имперіи, Второе т. XVII, nr 16347.

dacja nadbużańskiego powiatu drohickiego przez przyłączenie go do powiatu bielskiego⁸¹. Wszystkie trzy pozostałe po obwodzie powiaty włączono latem 1843 r. do guberni grodzieńskiej składającej się odtąd z dziewięciu powiatów⁸².

Dawne terytoria podlaskie obejmujące w ramach guberni grodzieńskiej cały powiat bielski i większość powiatu białostockiego, nie zmieniły już odtąd, aż do powstania niepodległego państwa polskiego, przynależności do generalnego gubernatorstwa, guberni i powiatów⁸³.

Polska odrodzona powróciła do tradycyjnych nomenklatur i określiła przestrzennych, wprowadzając więc województwa, umieściła terytorium podlaskie w jednym z nich. Powołano mianowicie, na mocy ustawy z 2 sierpnia 1919 r., m.in. województwo białostockie⁸⁴, jako jedyne⁸⁵, zlepięte z ziem, które w czasach zaboru rosyjskiego różniły się od siebie znacznie sposobem zarządzania, obowiązującym prawem sądowym, a także używanymi przez ludność językami. Tak, więc połączono dość mechanicznie gubernię łomżyńską (bez pow. makowskiego) z większością terytoriów byłej guberni grodzieńskiej⁸⁶ pod władzą wojewody białostockiego. Początkowo nie została ustalona granica północno-wschodnia tej jednostki administracyjnej ze względu na spór z Litwą o powiaty augustowski i suwalski. Dopiero 7 października 1920 r. wytyczono granicę przyznając Suwalszczyznę Polsce, zaś pozostałą część granicy województwa z Litwą *via facti* ustanowiono na środkowym odcinku Niemna (od Warwiszek do Mercza). Województwo nazwano, jak i większość innych, od stolicy, również dlatego, że ziemie należące do przedrozbiorowego województwa podlaskiego nie stanowiły równowagi

⁸¹ Powiat bielski był odtąd, aż do niedawnych czasów (kiedy nastąpił jego podział na trzy dziś istniejące powiaty), najrozleglejszą jednostką drugiego rzędu ze wszystkich polskich terytoriów.

⁸² Połnoje Sobranie Zakonow... f.cit., t. XVII, nr 16347. Powiat nowogródecki odłączono wówczas do gubernii mińskiej a lidzki do wileńskiej.

⁸³ Był to najdłuższy okres bez zmian podziałów w dziejach porozbiorowego Podlasia. Był też epoką najgłębszej stagnacji ekonomicznej i rusyfikacji.

⁸⁴ Dziennik Praw Państwa Polskiego, nr 65, r. 1919, poz. 395.

⁸⁵ To stwierdzenie wymaga uzasadnienia o tyle tylko jeszcze, że odradzająca się Polska nie mogła zrazu zlikwidować linii granicznych istniejących między zaborcami. Trzeba było dopiero stopniowo ujednoczyć administrację, prawo i sądownictwo. Musiała jednak połączyć od razu terytoria północnej Kongresówki i tzw. Zachodniej Rosji w wypadku Podlasia oraz części Górnego i Cieszyńskiego Śląska, w dwa sztucznie wtedy zlepięte województwa. W wypadku polskiego Śląska chodziło o coś jeszcze trudniejszego, gdyż nowe województwo należało wcześniej do dwóch różnych państw.

⁸⁶ Ten eksperyment, polegający na połączeniu pod jedną władzą wojewódzką dawnych „zagrodowców” z „tutejszymi”, nastroił tej władzy wiele trudności. Niektóre aspekty tego połączenia dochowały się do dnia dzisiejszego i dalej stwarzają kłopoty. Do końca niewoli narodowej rządziły trzy miasta gubernialne: Grodno, Łomża i Suwałki – w r. 1919 awansował Białystok.

dla terytoriów należących dawniej do województw: mazowieckiego, trockiego, brzesko-litewskiego, nowogródzkiego, które podlegały teraz również władzom w Białymstoku. Jednak wśród dwunastu stolic powiatów, cztery: Białystok, Augustów, Bielsk i Wysokie – były miastami podlaskimi. Fakt, że historyczne Podlasie należało w okresie międzywojennym do dwóch różnych województw, sprzyjał dodatkowo zatarciu pamięci tradycyjnej i zanikowi poczucia wspólnoty kulturowej.

Również obydwa okupanci, po kampanii wrześniowej 1939 r., rozczłonkowali w charakterystyczny sposób białostockie Podlasie, przydzielając je, z wyjątkiem Suwalszczyzny, Białoruskiej Republice ZSRR, zaś Niemcy po dokonanej w r. 1941 inwazji, całość byłego województwa włączyli bezpośrednio do Rzeszy. Można by te pięć ponurych lat ze względu na bezprawne działania okupantów, pominąć w dziejach podziałów, gdyby nie okoliczność, że zakończyły się one znacznym okrojeniem województwa na wschodzie. Było to również bezprawne – w odniesieniu zwłaszcza do zawartego w 1921 r. traktatu ryskiego – zostało jednak jako rzeczywistość do dnia dzisiejszego.

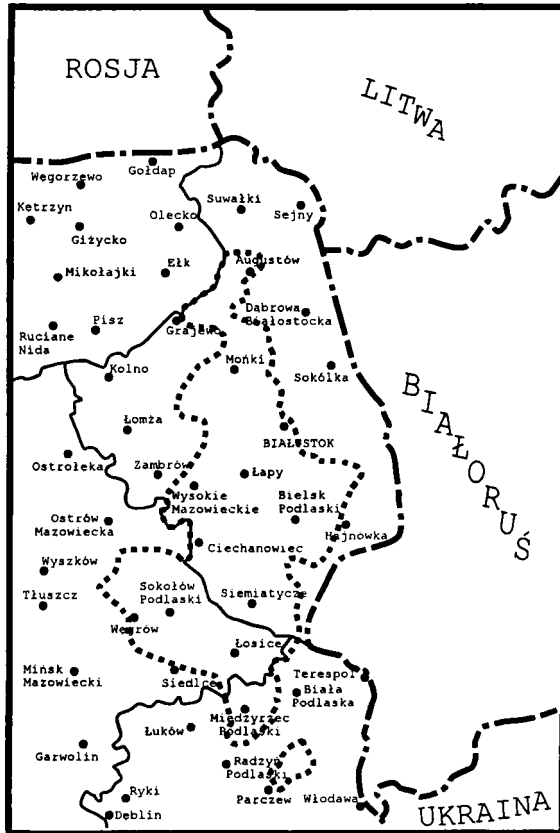
W bieżącym roku mija sześćdziesiąt lat nowego układu terytorialnego Podlasia. Epokę tę rozdzielają wyraźnie trzy odcinki czasowe, obejmujące lata 1944–1975, 1975–1998 oraz ostatnie pięciolecie. Pierwszy i trzeci z nich nie są skomplikowane również w odniesieniu przestrzennym⁸⁷. Skutki natomiast podziału wprowadzonego w r. 1975 pozostały jako najgorsze w wykorzystywaniu elementów tradycyjnokulturowych, zwłaszcza w folklorze, w budzeniu regionalnych zainteresowań historycznych, w trwaniu świadomości przynależności regionalnej. To wtedy powstały, przy całkowitym pominięciu przesłanek historycznych, zlepkki suwalsko-podlasko-mazurskie⁸⁸, mazowiecko-podlaskie (Łomża – Goniądz) lub podlasko-poleskie. Wszystko przy całkowitej likwidacji obrosłych już w tradycję powiatów. I tak – zresztą – dobrze, że wszystkie, główne ośrodki historycznego Podlasia zdołały zmieścić się w małym województwie białostockim.

---

⁸⁷ Należy zwrócić uwagę na pewne *curiosum*, którym było otrzymanie przez Białystok zamiast „rekompensaty” za utracone na wschodzie terytoria. Dają się tu zauważyć nawet pewne proporcje w odniesieniu porównawczym do całego państwa. Gdy tylko województwo białostockie otrzymało bezpośrednio ekwiwalent za odpadłe na wschodzie powiaty grodzieński i wołkowyski. Było nim podporządkowanie administracyjne Białemustokowi, na przeciąg trzydziestu lat (1945–1975), dawnych wschodniopruskich powiatów elckiego, goldapskiego i oleckiego. Patrz mapki zamieszczone przy mapie adm. Polski Roberta Janaszaka..., op. cit., Warszawa 1998. PRL w odróżnieniu od Polski międzywojennej dokonywała często mniejszych i większych zmian wewnętrzno-terytorialnych. Prawie nie brano pod uwagę względów natury historycznej i tradycyjnej, nawet narodowościowo-językowych. Terytoria nazywano prawie zawsze od stolic. Dlatego, zwłaszcza przyjęcie przed pięciu laty historycznej nazwy dla województwa, jest właściwe i słuszne.

⁸⁸ Niszczący tradycję wpływ sztucznego i rozdrabniającego podziału z lat 1975–1998 ustaje. Istniejąca zaś od XV wieku symbioza kulturowa wschodniego Mazowsza z Podlasiem

OBSZAR HISTORYCZNEGO PODLASIA NA TLE PODZIAŁU ADMINISTRACYJNEGO POLSKI

opr. J. REDER

- — — — — granice państw
- granice województw
- · · · · granica historycznego Podlasia

Ponieważ Białystok, Łomża i Suwałki, trzy powiaty grodzkie połączonego województwa, symbolizując odmienności podlasko-mazowiecko-grodzieńskie, są zarazem filarami cywilizacyjnymi całości, zaś Łomża i Suwałki stają się coraz bardziej podlaskie, to może tak już będzie.

pozwała żywić nadzieję na całkowite ujednoczenie przynajmniej polskiej większości obywateli województwa. Chodzi oczywiście o jednorodność wschodnich Mazowszan i pochodzących od nich osadników podlaskich. Mimo trudności, jakie stwarza brak źródeł XV i XVI-wiecznych, należałoby ten interesujący początek polskiego Podlasia należycie naukowo opracować. Nie wiemy jednak ciągle jak Łomżanie wołać się nazywać: Białostoczanie czy Podlasianami? Czy może – tak jak mówią w Suwałkach – Podlasiakami. Od lasów, a nie od Lachów.

PODLASIE. DE L'HISTOIRE DE SON ORGANISATION TERRITORIALE
ET DE SES NOMS DE LIEUX

Résumé

La vod'vodie de Podlasie a été créée dans les cadres de la Lituanie quelques années avant l'union de celle dernière avec le Royaume de Pologne en 1569. Au cours de deux derniers siècles de l'Ancienne Pologne, l'organisation territoriale du Podlasie était stable. Elle se composait de trois pays (terrae) auxquels correspondaient trois offices de « starosta ». L'organisation des seymiks n'a été changée que par la „Diète de Quatre Ans” (1788–1791). En 1795, le dernier partage de la Pologne a fait disparaître la vod'vodie de Podlasie par la division de celle-ci le long de la rivière Bug. En 1816, on a créé une nouvelle division administrative. Artificiellement formée, cette vod'vodie a fini son existence en 1837. A ce temps-ci, sa partie principale se trouva sous le pouvoir du roi de la Prusse ayant devenu une partie de la « Prusse Nouvelle » de l'Est, précisément de son département de Bialystok. La séparation des pouvoirs entre l'administration générale et celle de la justice constituait le caractère principal de l'organisation territoriale. Le traité de Tilsit de 1807 a causé un nouvel partage de la terre de Podlasie dont les effets durèrent bien longtemps. Après 1918, dans la République Polonaise on a revenu à la nomenclature traditionnelle des lieux et de l'espace. La conquête de la Pologne en 1939 était la cause du nouveau partage de Podlasie. La division de ce pays laquelle il est arrivé après la deuxième guerre mondiale n'a tenu compte la tradition que dans le grade bien modeste.

